

Juliëtte van den Elsen, *Monsters, demonen en occulte krachten. De journalistieke perceptie van magische en wonderbaarlijke verschijnselen in de vroege Verlichting, 1684-1727*. Nijmegen, 2003. ISBN 90-9016828-1.

·> JAN FRANS VAN DIJKHUIZEN

Twee ontwikkelingen die vaak met het tijdperk van de Verlichting worden geassocieerd zijn de opkomst van de moderne wetenschap en het ontstaan van de publieke ruimte. Zo is Isaac Newtons *Principia Mathematica* (1687) vaak gezien als een van de teksten die de Verlichting inluiden, terwijl zijn *Opticks* (1704) een inspiratiebron vormde voor de licht- en verlichtingsbeeldspraak waar de periode haar naam aan ontleent. Het voor de achttiende eeuw kenmerkende ontstaan van een publieke ruimte en het bijbehorende publieke debat uitte zich onder meer in de grootschalige publicatie van tijdschriften en periodieken, zoals de Engelse *Spectator* en zijn Nederlandse pendant, de *Hollandse Spectator*.

In haar levendige, bondig en helder geschreven proefschrift *Monsters, demonen en occulte krachten* onderzoekt Juliëtte van den Elsen de interactie tussen deze twee ontwikkelingen. Want hoewel de titel van haar boek

wellicht anders doet vermoeden, is de wetenschap uit de vroege Verlichting het eigenlijke onderwerp van haar onderzoek, en dan met name de verspreiding van en discussies over wetenschappelijke kennis in geleerdentijdschriften. Van den Elsen laat zien hoe tijdens de late zeventiende en vroege achttiende eeuw de belangstelling voor magische en wonderbaarlijke verschijnselen niet op gespannen voet stond met de wetenschap, maar er juist een wezenlijk onderdeel van uitmaakte. Juist afwijkende verschijnselen, die zich leken te onttrekken aan de wetten der natuur, genoten de speciale belangstelling van geleerden. Ze wezen immers op hiaten in bestaande wetenschappelijke modellen van de werkelijkheid, en vormden zodoende een aanzet tot het aanscherpen van die modellen, en tot het verwerven van nieuwe wetenschappelijke kennis. Geleerden uit de vroege Verlichting verwierpen geloof in hekserij en geestverschijningen, de geboorte van monsters en de werking van wicherodes niet bij voorbaat, maar zagen in deze verschijnselen juist een aanleiding om te reflecteren op wezenlijke wetenschappelijke kwesties, zoals de opbouw en werking van de materiële wereld, de verhouding tussen lichaam en geest en tussen God en schepping,

en de aard van beweging en van de ruimte waarin fysieke objecten zich begeven. De geleerde belangstelling voor wonderbaarlijke verschijnselen werd gevoed door de overtuiging dat ook voor occulte zaken een fysieke verklaring kon worden gevonden. Zo kon beheksing volgens de arts François de Saint André in strikt materiële termen worden verklaard: het lichaam van een heks wasemde onzichtbare materiedeeltjes uit die vervolgens naar het lichaam van het slachtoffer stroomden. Van puur occulte processen was volgens De Saint André dus geen sprake.

Als bronnenmateriaal voor haar onderzoek naar de geleerde fascinatie voor magie gebruikt Van den Elsen een aantal veelal internationale geleerdentijdschriften uit de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Sommige hiervan werden in de Nederlandse Republiek gepubliceerd, zoals het door Pieter Rabus (1660-1702) in 1692 opgerichte *Boekzaal van Europe*, het door de Franse vluchteling Pierre Bayle (1647-1706) geredigeerde *Nouvelles de la République des Lettres* en het maandblad *Histoire des Ouvrages des Savans*, uitgegeven door de naar de Verenigde Provinciën uitgeweken hugenoot Henri Basnage de Beauval (1656-1710). Omdat deze tijdschriften

zich richtten op een breed publiek van geletterden, en een stem boden aan een breed scala van auteurs, bieden ze volgens Van den Elsen 'een ruimer perspectief op het intellectuele leven' van de vroege Verlichting, en op 'de verspreiding van kennis en ideeën, buiten het strikt universitaire milieu om' (p. 8).

Door de laat-zeventiende en vroeg-achttiende eeuwse wetenschappelijke cultuur te bestuderen aan de hand van het voor deze periode zo cruciale medium van het tijdschrift, raakt Van den Elsens boek aan wezenskenmerken van de Verlichting. Het ontleent zijn belang vooral aan tentoongespreide visie op deze cultuurhistorische periode. *Monsters, demonen en occulte krachten* richt zich op een thema dat volgens veel traditionele visies juist haaks op de Verlichting staat. Betekende de Verlichting niet juist de rationele afrekening met het geloof in het wonderbaarlijke en het magische, de 'volwassen' verwerping van 'kinderlijk' bijgeloof? Van den Elsen laat zien dat dit beeld tekort schiet. Verlichtingsgeleerden waren weliswaar voor een deel uit op de ontmaskering van wat zij zagen als bijgeloof, en waren op zoek naar fysieke verklaringen van occulte zaken, maar deden wonderen en wonderverhalen zeker niet zomaar af als

onzin. Zij zagen kennis over wonderbaarlijke verschijnselen juist als een wezenlijk onderdeel van wetenschappelijke kennis over de natuur in het algemeen. Van den Elsen's proefschrift toont ook overtuigend aan hoe divers het Verlichtingsdenken over het magische was. De gedachte dat ook magische verschijnselen verklaarbaar waren leidde niet tot een eenduidige theorie over de werking van wonderen, maar juist tot een wildgroei van filosofieën waarin bijvoorbeeld het op afstand genezen van wonden of het opsporen van dieven met behulp van een wichelroede op allerlei manieren werd geduid, variërend van louter mechanistische modellen tot theorieën over het gebruik van natuurwetten door de duivel. Ook wijst Van den Elsen herhaaldelijk op de sterk religieuze dimensie van de nieuwe wetenschap, en van de pogingen om het occulte in materiële termen te verklaren. Zelfs een in sommige opzichten radicaal rationalistische tekst als Balthasar Bekkers *De Betoverde Weereld* (1691) was in belangrijke mate een aanval op wat Bekker zag als het verkeerde soort religie.

Zoals Van den Elsen zelf aangeeft, sluit *Monsters, demonen en occulte krachten* met deze nuancerings van traditionele visies op de Verlichting aan bij

een historiografische traditie die zijn wortels vindt in Frances Yates' *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (1964). Yates beargumenteerde dat de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie scherplichtig is aan magisch-occult gedachtegoed uit de vijftiende en zestiende eeuw. Deze traditie culmineerde in 1997 in de monumentale studie van Stuart Clark, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, waarin Clark onder meer wijst op de belangrijke rol van het magische in de vroeg-moderne wetenschap. In haar nabeschuiving stelt Van den Elsen dat de belangstelling voor magie en het occulte niet langer als een soort duistere 'tegenstroom' binnen de Verlichting dient te worden gezien, zoals Yates nog wel deed, maar veeleer als een integraal deel van de hoofdstroom in het Verlichtingsdenken. In een tijd waarin neoconservatieve politici schermen met een zeer eenzijdige visie op de Verlichting is het verfrissend om weer eens op het weerbarstige en veelzijdige karakter van deze periode te worden gewezen.

-> JAN FRANS VAN DIJKHUIZEN is UD Engelse Letterkunde aan de opleiding Engelse Taal en Cultuur van de Rijksuniversiteit Leiden.